

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΠΠΑ

ΠΥΡΑΥΝΟΙ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ
ΑΠΟ ΤΗ ΜΙΝΩΑ ΑΜΟΡΓΟΥ

Οι πύραυνοι που βρέθηκαν στη Μινώα της Αμοργού¹ επιβεβαιώνουν τη διάδοση ενός συγκεκριμένου τύπου πυραύνου χρονολογούμενου γύρω στα μέσα του 2^{ου} π.Χ. αιώνα, μαρτυρούν για τις επαφές των κατοίκων της Μινώας με άλλες περιοχές του αιγαιακού χώρου και πλουτίζουν τις γνώσεις μας για την καθημερινή ζωή τους.

Οι πύραυνοι κατέχουν ξεχωριστή θέση στην οικοσκευή των ελληνιστικών εγκαταστάσεων, ιδιαίτερα στον αιγαιακό χώρο. Στην ελληνική βιβλιογραφία έχει καθιερωθεί η συμβατική ονομασία πύραυνος² για ένα πήλινο, άβαφο, σύνθετο σκεύος που χρησιμοποιείτο για το μαγείρεμα ή το ζέσταμα του φαγητού και για τη θέρμανση του χώρου ενώ παράλληλα είχε και διακοσμητική χρήση³, όταν ήταν πεποικιλμένος με πλούσια ανάγλυφη και εγχάρακτη διακόσμηση. Από τις αρχαίες γραπτές πηγές προκύπτει ότι η λέξη πύραυνος μάλλον ανταποκρίνεται σε σκεύος που χρη-

1. Για τις ανασκαφικές έρευνες στη Μινώα της Αμοργού βλ. Μαραγκού 2002. Την καθηγήτριά μου και Διευθύντρια των ανασκαφών στη Μινώα Α. Μαραγκού, ευχαριστώ για την πολύμορφη, όπως πάντοτε, βοήθειά της στη μελέτη της κεραμικής από την ανασκαφή.

2. Πρώτος ο Conze το 1890 ταύτισε τα πήλινα σύνθετα σκεύη με τους πυραύλους που αναφέρονται σε γραπτές πηγές, διέκρινε και κατέταξε τους εικονογραφικούς τύπους και ερμήνευσε τις μορφές των στηριγμάτων (Conze 1890). Για πυραύλους παλαιότερους των ελληνιστικών χρόνων, βλ. Le Roy 1961, σ. 477.

3. Didelot 1988, σ. 278. Η χρήση τους ταυτίζεται με τις «φουφούδες», ένα είδος μαγκαλιού, που είχε ευρύτατη χρήση μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες στην ελληνική επαρχία.

σίμνευε για τη μεταφορά αναμμένων κάρβουνων⁴ «ἀγγεῖα ἐν οἷς τοῦς ἐμπύρους ἄνθρακας κομίζουσι»⁵. Τέτοια σκεύη - αγγεία αναγνωρίζει ο Π. Χατζηδάκης στην κεραμική των σπιτιών της Δήλου, με ίχνη καύσης στο εσωτερικό του επίπεδου πυθμένα τους, ως προς το σχήμα όμοια με τα «ταψάκια». Τα απλά ή σύνθετα μαγειρικά σκεύη, στα οποία έκαιγαν κλαδάκια ή τοποθετούσαν κάρβουνα, ταυτίζονται με το *ανθράκιον*, έναν τύπο *εσχάρας* των αρχαίων κειμένων⁶. Ωστόσο, στην ελληνική βιβλιογραφία έχει καθιερωθεί η ονομασία ο *πύραυνος* ή το *πύραυνον*⁷.

Το σύνθετο αυτό σκεύος, όπως προκύπτει από τα πολυάριθμα ευρήματα της Δήλου, μπορεί να διακριθεί ως προς τη μορφή του σε τρεις τύπους⁸. Ο συνηθέστερος στον αιγαιακό χώρο, με πόδι και ημισφαιρικό *ανθράκιον*, αναγνωρίζεται και στα ευρήματα από τη Μινώα της Αμοργού. Αποτελείται από κυλινδρικό κοίλο υπόστατον (με ύψος κυμαινόμενο: χαμηλός τύπος 0.25-0.30 και ο ψηλότερος 0.55-0.85) και ενσωματωμένο ευρύχωρο ημισφαιρικό αγγείο –*ανθράκιον*– (μέγιστης διαμέτρου 0.30) για την καύσιμη ύλη, με οπές στον πυθμένα για τη διατήρηση της θερμο-

4. Mayence 1905, σ. 403, όπου και η αναφορά στις γραπτές πηγές: Ἡσύχ., λ. *πύραυνος* (εσφαλμένη γραφή αντί *πύραυνος*): *ὁ πῦρ ἐναυόμενος. Λέγεται δὲ καὶ τὸ ἀγγεῖον, ἐν ᾧ φέρεται καὶ τὸ πῦρ.*

5. Χατζηδάκης 2004, σ. 653, για το κείμενο του Πολυδεύκη (Πολυδ. ΣΤ.089, I.104) και την ταύτιση του σκεύους με είδος *εσχάρας* ως προς τη χρήση του, εφόσον φέρει ίχνη καύσης στο εσωτερικό του. Για την ταύτιση του πυραύνου με *εσχάρα* βλ. Şahin 2005, σ. 240.

6. Χατζηδάκης 2004, σ. 652, και Χατζηδάκης 2003, σ. 480. Ο Π. Χατζηδάκης υιοθετεί την ονομασία *ανθράκιον* για τους σύνθετους πυραύλους. Θεωρώ ότι ως *ανθράκιον* θα μπορούσε να περιγραφεί το ημισφαιρικό άνω τμήμα του πυραύνου που περιείχε την καύσιμη ύλη και λειτουργούσε ως *εσχάρα*. Στην αρχαιότητα, όπως και σήμερα, υπήρχαν σκεύη με παραπλήσια μορφή, που ανάλογα με το μέγεθος και τη χρήση τους, έφεραν και διαφορετικές ονομασίες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των χυτροπόδων για τους οποίους ο Πολυδεύκης (Χ.99-101) απαριθμεί έξι διαφορετικά ονόματα, βλ. σχετικά Mayence 1905, σ. 404.

7. Βλ. σχετικά, Κόλια 2006, σ. 134. Ζαφειροπούλου 1998, σσ. 285, 286.

8. Η μελέτη των πάμπολλων πυραύλων της Δήλου ολοκληρώθηκε από την Ο. Didelot και αναμένεται η δημοσίευσή της. Για την τυπολογία με βάση το υλικό από τη Δήλο, βλ. Didelot 1998, σ. 276, σημ. 4. Οι δύο κυριότεροι τύποι απεικονίζονται στο Ζαφειροπούλου 1998, σσ. 285-286.

κραςίας με την κυκλοφορία του αέρα από το άνοιγμα εξαερισμού που βρισκόταν στο υπόστατον. Στο ύψος της στεφάνης του χείλους του ημισφαιρικού ανθρακίου στηριζόταν με ευρηματικό τρόπο το μαγειρικό σκεύος υποβασταζόμενο από τις προβεβλημένες γενειάδες τριών ανάγλυφων προσωπείων, που λειτουργούσαν ως τρίποδον υποστήριγμα και συγχρόνως διακοσμούσαν την εσωτερική όψη των στηριγμάτων⁹.

Στο σύνολο των ανασκαφικών ευρημάτων, λιγοστά είναι τα ακέραια παραδείγματα πυραύνων. Συνήθη ευρήματα αποτελούν τα στηρίγματα με τις ανάγλυφες γενειοφόρες μορφές, τα οποία λόγω της θέσης τους και του πάχους του αναγλύφου διατηρήθηκαν σε καλή κατάσταση¹⁰.

Στα εικοσιπέντε θραύσματα πυραύνων από τη Μινώα, που καταλογογραφούνται στην παρούσα μελέτη, αντιπροσωπεύονται τμήματα από όλα τα μέρη του ημισφαιρικού πυραύνου με υψηλό πόδι. Όμως, παρά τον μικρό αριθμό, η ανάγλυφη διακόσμηση των στηριγμάτων παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία και αντιπροσωπεύονται οι περισσότεροι από τους γνωστούς τύπους που βρέθηκαν στη Δήλο και σε άλλες περιοχές του αιγαιακού χώρου. Κυρίως πρόκειται για ποικίλους τύπους απόδοσης ενός Παποσιληνού αλλά και σπανιότερες διακοσμήσεις, όπως απλές εγχαράξεις¹¹.

Οι τρεις βασικοί εικονογραφικοί τύποι των πωγωνοφόρων κεφαλών, που αναγνωρίστηκαν εδώ κι έναν αιώνα από τον Conze¹², αντιπροσωπεύονται και στα ευρήματα της Μινώας. Σύμφωνα με τους ερευνητές αναγνωρίζονται ρικνοπρόσωπες μορφές, στεφανωμένες με στεφάνια κισσού

9. Βλ. ακέραιο τον τύπο στη σχεδιαστική απόδοση των πυραύνων από την Αθήνα και την Κάλυμνο, Didelot 1998, σ. 277 και επανάληψη του ίδιου σχεδίου, Şahin 2003, σ. 2. Πρβλ. τον ίδιο τύπο και Rotroff 2006, εικ. 92, αρ. 750.

10. Ο λειτουργικός ρόλος των γενειάδων για τη στήριξη των αγγείων επέβαλε την πολυπληθή παρουσία του εικονογραφικού τύπου των κεφαλών Σατύρων ή Σιληνών, εφόσον οι μορφές αυτές όπως και τα θεατρικά προσωπεία, και γενικότερα ο Διονυσιακός κόσμος σε ποικίλες εκφάνσεις αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος για την άντληση θεμάτων προς «καλλωπισμό» ποικίλων έργων της ελληνιστικής περιόδου, αλλά και της κεραμικής ιδιαίτερα, βλ. σχετικά Siebert 1970, σσ. 274-275 και Rotroff 2006, σ. 204 για τις κεφαλές ζώων και τα άλλα θέματα που κοσμούν τα στηρίγματα πυραύνων.

11. Mayence 1905, σ. 384, εικ. 20.

12. Conze 1890, 137 κ.ε. Συνοπτική παρουσίαση των τύπων με βιβλιογραφικές αναφορές στην παλαιότερη έρευνα, βλ. Rotroff 2006, σσ. 204-205.

και τονισμένα χαρακτηριστικά (μεγάλα αυτιά, πλακουτσωτή ρομβόσχημη μύτη, μεγάλο στόμα) και Παποσιληνοί ή Σάτυροι από τον χορό του σατυρικού δράματος εμπνευσμένοι στη σχεδίασή τους από θεατρικά προσωπεία¹³. Σύμφωνα με την καθιερωμένη τυπολογία, στον κατάλογο περιγράφεται η κισσοστεφής πωγωνοφόρος κεφαλή ως Παποσιληνός (1-9), ως Σάτυρος με *όγκον*¹⁴ (12-15) η κεφαλή με την περίτεχνα επιτηδευμένη κόμμωση-όρθιες τρίχες σε ανθεμωτή διάταξη εγγεγραμμένες σε πεταλόσχημο πλαίσιο-, και ως κεφαλή με *πίλο* (16) η κεφαλή που φέρει κωνικό *πίλο*¹⁵. Εκτός από τους τρεις προαναφερθέντες εικονογραφικούς τύπους και τις παραλλαγές τους, οι οποίοι είναι και οι πλέον διαδεδομένοι και υιοθετούνται από διαφορετικά εργαστήρια¹⁶, στα στηρίγματα από τη Μινώα απει-

13. Απεικονίζονται κεφαλές και όχι προσωπεία θεατρικά (μάσκες), αν και στην ελληνική βιβλιογραφία περιγράφονται ενίοτε και ως προσωπεία Παποσιληνών. Αναλυτικά για την ταύτιση των μορφών, βλ. Şahin 2003, σσ. 98-106, με αναφορά σε όλες τις διατυπωμένες απόψεις για την ερμηνεία τους. Ο συγγραφέας ταυτίζει τις κεφαλές με προσωπεία του σατυρικού δράματος. Ευμεγέθη θεατρικά προσωπεία αποτελούν μέρος της διακόσμησης του σώματος περίτεχνων πυραύνων που βρέθηκαν στη Δήλο, βλ. Le Roy 1961, σ. 480, εικ. 6 και σ. 490, εικ. 18. Ζαφειροπούλου 1998, σ. 285.

14. Ο *όγκος*, όπως μαρτυρείται στις γραπτές πηγές (Πολυδ. Δ', 133) η τεχνητή επίστεψη μαλλιών επάνω από το μέτωπο, απαντά από τα ελληνιστικά χρόνια και γενικεύεται στο ρωμαϊκό θέατρο, όταν καθιερώνονται τα υπερμεγέθη προσωπεία, βλ. σχετικά, Green-Handley 1996, σσ. 101-102 με αναφορά έργων, όπου απεικονίζονται ανάλογα προσωπεία. Η μορφή του τοξωτού *όγκου* ανταποκρίνεται στην περιγραφή σατυρικού χορού των ρωμαϊκών χρόνων (Διον. Άλ. VII.72.10): «*τοῖς δὲ εἰς σατύρους (εἰκασθεῖσι) περιζώματα καὶ δοραὶ τράγων καὶ ὀρθότριχες ἐπὶ ταῖς κεφαλαῖς φόβαι καὶ ὅσα τούτοις ὅμοια*»: Mayence 1905, σ. 401 και Rotroff 2006, σ. 204, σημ. 120. Από την Αίγυπτο προέρχεται μήτρα στηρίγματος πυραύνου με κεφαλή σατύρου με *όγκον*, βλ. Le Roy 1961, σ. 499, εικ. 29.

15. Με *πίλο* στην κεφαλή απεικονίζονται, εκτός από τον Ήφαιστο, που σχετίζεται με τη φωτιά, ο Αρποκράτης και σάτυροι, σχετικά βλ. Mayence 1905, σσ. 387-388. Le Roy 1961, σσ. 480-481. Siebert 1970, σ. 275, σημ. 3. Rotroff 2006, σ. 204. Εξαιτίας της φυσιολογικής απόδοσης των αυτιών στη μορφή των στηριγμάτων των κλιβάνων η Rotroff δεν συμπεριλαμβάνει τη μορφή με τον *πίλο* στις κεφαλές σατύρων.

16. Για τη διασπορά των τριών τύπων βλ. Şahin 2003, σ. 69-74 όπου αναφέρονται όλα τα δημοσιευμένα παράλληλα, καθώς και τα δύο στηρίγματα από τη

κονίζεται και ένας τύπος Σιληνού (10) με περιορισμένη διάδοση. Το στεφάνι κισσού δεν περιορίζεται επάνω από το μέτωπο, αλλά περιβάλλει την κεφαλή και από τα πλάγια, η οποία προβάλλει από ακτινωτό φωτοστέφανο. Τα περισσότερα παραδείγματα με αυτήν τη διακόσμηση συγκεντρώνονται στη Δήλο¹⁷. Στην Αθηναϊκή Αγορά βρέθηκε ένα εισηγμένο στήριγμα και όπως σημειώνει η Rotroff¹⁸, ορισμένα άλλα όμοια στήριγματα πυραύνων βρέθηκαν στη Νάξο, στη Χίο, στη Θήρα και στην Κνωσό. Η διαφορετική σύσταση του πηλού και η περιορισμένη διάδοση του εικονογραφικού τύπου σε δείγματα κυρίως από τα νησιά του Αιγαίου και λιγοστά από τα μικρασιατικά παράλια, προφανώς υποδεικνύει διαφορετική εργαστηριακή προέλευση, πιθανώς νησιωτική.

Η κεφαλή (11) ανήκει στους ασυνήθεις εικονογραφικούς τύπους Σιληνού. Είναι φαλακρή¹⁹, έχει έντονα αποδοσμένα ζυγωματικά, τριγωνική μύτη, ελικοειδή φρύδια, τονισμένα μικρά, λοξά τοποθετημένα αυτιά και επιστέφεται από κεραυνό σε οριζόντια θέση. Όμοια κεφαλή, πιθανώς και από την ίδια σφραγίδα, κοσμεί δύο στήριγματα, το ένα από τη Δήλο και το άλλο από τη Σμύρνη²⁰. Ο κεραυνός, αποτελεί συνοδευτικό διακοσμητικό σύμβολο, εφόσον απαντά και στις κεφαλές με πύλο, αλλά

Μινώα (12), κεφαλή σατύρου με όγκον (Şahin 2003, σ. 29, *HHek* 53, πρβλ. Şahin 2001, σ. 103) και (17), κεφαλή με πύλο (Şahin 2003, σ. 42, *PAth-Ib9* και Şahin 2001, σ. 103).

17. Siebert 1970, σ. 272, πίν. 52, αρ. D380. Conze 1890, σελ. 123, αρ. 262. Mayence 1905, σσ. 389-390, εικ. 38.

18. Rotroff 2006, σ. 207, πίν. 83, αρ. 802 (τα παράλληλα παρατίθενται από έρευνες της Didelot).

19. Ο Conze την χαρακτηρίζει ως φαλακρή (Conze 1890, σ. 129). Ο Mayence θεωρεί ότι επάνω από το μέτωπο η κεφαλή φέρει θολωτό κάλυμμα και μάλιστα τη συσχετίζει με την κεφαλή με πύλο, όσον αφορά στην παρουσία του κεραυνού, συνδέοντάς τον με τον Ήφαιστο, ενώ μόνο του τον θεωρεί ως αποτροπαϊκό σύμβολο, Mayence 1905, σσ. 401-402.

20. Mayence 1905, σ. 393, εικ. 51 (από τη Δήλο). Conze 1890, σ. 129, αρ. 809 (από τη Σμύρνη). Ζεύγος όρθιων κεραυνών συνοδεύει συνήθως τις κεφαλές με πύλο, Didelot 1997, σ. 392, εικ. 5,6 (από την Αλεξάνδρεια). Şahin 2001, 117, εικ. 101 (από τη Λάρνακα). Ως μοναδικό κόσμημα των στήριγμάτων, ο όρθιος κεραυνός απαντά συχνότερα, όπως για παράδειγμα, Rotroff 2006, σ. 212, αρ. 774, πίν. 79 και Conze 1890, σ. 132 (εισηγμένα στην Αττική με υπογραφή Εκαταίου). Şahin 2001, σ. 111, εικ. 82 (από την Κάλυμνο).

και μόνος διακοσμεί την επιφάνεια των στηριγμάτων. Πάμπολλα επίσης είναι και τα δείγματα από την ανάγλυφη κεραμική και τη μικροτεχνία, όπου ο κεραυνός, ο θύρσος και άλλα σύμβολα χάνουν το αρχικό τους περιεχόμενο και καταλήγουν σε απλά διακοσμητικά στοιχεία²¹.

Το ρόδον, γνωστό νομισματικό σύμβολο της Ρόδου, σχηματοποιημένο διακοσμεί ορισμένα στηρίγματα πυραύνων που βρέθηκαν σε περιοχές του αιγαιακού χώρου και στη Δύση²². Το στήριγμα (17) από τη Μινώα διακοσμείται με σχηματοποιημένο ρόδον από άγνωστη έως τώρα σφραγίδα²³.

Γραμμική διακόσμηση φέρουν μόνον δύο στηρίγματα, (18) και (19). Το (18) κοσμείται με απλό διακοσμημένο πλαίσιο. Σε στηρίγματα από τη Δήλο και την Αλεξάνδρεια πλαίσιο όμοιου τύπου αντικαθιστά συνήθως το απλό με τη διπλή ή απλή ανάγλυφη γραμμή και περιβάλλει πάντοτε κεφαλή ή ρόδακα²⁴. Διακοσμημένο με το χέρι είναι το ανεικονικό στήριγμα (19) με τις εγχάρακτες αλληπάλληλες γραμμές που συγκλίνουν σε γωνία προς την προβολή του στηρίγματος, την οποία επίσης διατρέχουν παράλληλες εγχάρακτες γραμμές. Η διαφορετική σύσταση του πηλού, σκοτεινότερος και πιο συμπαγής, ίσως υποδηλώνει τοπική προέλευση²⁵.

Ένα μόνον στήριγμα από τη Μινώα φέρει διακόσμηση και στην εξωτε-

21. Βλ. για τη λειτουργία των κοσμημάτων και το θεματολόγιο εν γένει των πυραύνων, Siebert 1970, σ. 275.

22. Conze 1890, σ. 133, όπου αναφέρονται παράλληλα από τον Τάραντα και το Παλέρμο.

23. Mayence 1905, σ. 386, εικ. 24, διαφορετικός τύπος ρόδου, εικ. 25 (βαλαύστιον, το άγριον ρόδον). Παρόμοιο τύπο ρόδου, αλλά από διαφορετική μήτρα προβλ. σε εισηγμένο πύραυνο στην Αθηναϊκή Αγορά, Rotroff 2006, αρ. 811, σ. 212, όπου αναφέρονται και παράλληλα από τη Δήλο και τη Σάμο. Η Ρόδος αποτελεί ένα από τα κέντρα παραγωγής και διακίνησης πυραύνων, όπως μαρτυρεί η μεγάλη ποσότητα των αδημοσίευτων ευρημάτων. Το ρόδον, όπως και ο αμφορέας ή ο ρόδακας ερμηνεύονται ως απλά κοσμήματα.

24. Rotroff 2006, πίν. 74, αρ. 747. Mayence 1905, σ. 385, εικ. 23. Σε στηρίγματα από την Αλεξάνδρεια, επιπρόσθετα, πλαισιώνει το συνηθισμένο απλό πλαίσιο, υποδηλώνοντας πιθανώς την προβολή της κεφαλής από ναΐσκο, Didelot 1998, σσ. 293, 299, 304.

25. Στηρίγματα με εγχάρακτη διακόσμηση απαντούν και στη Δήλο (Mayence 1905, σ. 384, εικ. 20. Την άποψη ότι προηγούνται χρονικά των έμβιων μορφών ορθά απορρίπτει ο Le Roy (Le Roy 1961, σ. 179). Δεν αποκλείεται κάποιο εργαστήριο να υιοθετεί αυτή τη διακόσμηση και να είναι εισηγμένο το πύραυνο στην Αμοργό.

ρική επιφάνεια. Το αμφίγλυφο στήριγμα (5) κοσμείται με κεφαλή Παποσιλινού στην εσωτερική πλευρά και ρόδακα στην εξωτερική. Τα δύο θέματα, καθώς και ο συνδυασμός τους, είναι διαδεδομένα σε πυραύνους από τον αιγαιακό χώρο²⁶. Επιπρόσθετα, η διαμόρφωση της μετάβασης από το χείλος στο κυρίως σκεύος στην εξωτερική όψη, εν είδει κανόνος με σταγόνες,²⁷ και γενικότερα τα δανεισμένα από την διακόσμηση κτιρίων στοιχεία (τρίγλυφα, ιωνικά κυμάτια, κανόνες με σταγόνες), τα οποία κοσμούν περίτεχνα το ανώτερο τμήμα του πυραύνου (20) και των βάσεων (23, 24) αποτελούν ένα από τα αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά των εργαστηρίων του Αιγαίου.

Ο πηλός σε όλα σχεδόν τα ευρήματα είναι όμοιος με τον χαρακτηριζόμενο από την Didelot ως αιγαιακό²⁸. Είναι πορτοκαλέρυθρος (Munsell 2.5YR 4/6 ή 4/8) και περιέχει μίκα και εγκλείσματα ασβέστου. Ασημίζουσα μίκα σε μεγάλη περιεκτικότητα παρατηρείται και στο στήριγμα (11). Μόνον στο στήριγμα (10) διαφέρουν η σύσταση και το χρώμα του πηλού, αφού είναι ανοιχτόχρωμος κιτρινωπός με αμμώδη σύσταση. Ορισμένα στηρίγματα φέρουν άλειμμα από ομοιόχρωμο, λεπτότερο και καθαρό πηλό. Στο θραύσμα (22) ο πηλός είναι ρόδινος και το άλειμμα κιτρινωπού χρώματος.

Όπως έχει διαπιστωθεί και σε άλλες περιπτώσεις, τα στηρίγματα με τις κεφαλές κισσοστεφών Παποσιληνών υπερτερούν των άλλων διακοσμήσεων. Πιο συγκεκριμένα στη Μινώα αντιπροσωπεύεται ο τύπος του εργαστηρίου του Εκαταίου, το οποίο χρονολογείται στον ύστερο 2ο έως τον πρώτο αιώνα π.Χ.²⁹. Μόνον με βάση τις λεπτομέρειες στα χαρακτηρι-

26. Ο ανάγλυφος ρόδακας είναι επίθετος. Παράλληλος και με τις χαρακτές κουκίδες στην περίμετρο, αλλά όχι από την ίδια μήτρα, βλ. Mayence 1905, σ. 395, εικ. 55, από τη Δήλο. Όμοιο στήριγμα πρβλ. από την Κάλυμνο και τη Ρόδο, Şahin 2001, σ. 114, εικ. 87- 88, 92-93.

27. Siebert 1970, σ. 273, πίν. 52 (από τη Δήλο), Rotroff 2006, σ. 216, αρ. 756, πίν. 75 (Αττική, αιγαιακής προέλευσης), Şahin 2001, σ. 93, εικ. 6, 8, σ. 98, εικ. 20, 21, σ. 99, εικ. 32 και Şahin 2003, σ. 12, *EHer* 32, 34, πίν. 5, 6 (από την Αλικαρνασσό).

28. Didelot 1997, σ. 381. Όμοια είναι η σύσταση του πηλού σε πυραύνους από την Αλικαρνασσό, τη Ρόδο, την Κνίδο, βλ. σχετικά Şahin 2001, σσ. 92, 115.

29. Βλ. παράλληλα στη σημείωση 17. Το εργαστήριο του Εκαταίου τοποθετείται γενικά στην περιοχή του ΝΑ Αιγαίου, χωρίς να έχει εντοπιστεί επακριβώς ο τόπος κατασκευής και να έχει τεκμηριωθεί και ο τρόπος διακίνησης των προϊόντων, βλ. Rotroff 2006, σσ. 212-213.

στικά των γενειοφόρων κεφαλών μπορούν ορισμένα στηρίγματα να αποδοθούν σε συγκεκριμένα εργαστήρια ή εργαστηριακές ομάδες. Η περίτεχνη γενειάδα με τους ακρινούς πλοχμούς που ξεκινούν από το ελικωτό μουστάκι, η ρομβόσχημη μύτη, η σύνθεση του στεφανιού, το τσαμπί σταφυλιού, αποτελούν τα φυσιογνωμιστικά χαρακτηριστικά της κισσοστεφούς κεφαλής του Παποσιληνού. Η ποικιλία ως προς το μέγεθος και οι φθαρμένες μήτρες που χρησιμοποιήθηκαν μαρτυρούν για την ευρεία κυκλοφορία των συγκεκριμένων τύπων και για την εξ αντιγραφής μετάπλαση του πρωτοτύπου. Έτσι, στο στήριγμα (1) το στεφάνι κισσού αποτελεί μετάπλαση της πρωτότυπης σύνθεσης των οκτώ φύλλων με την επανασχεδίαση πέντε φύλλων και την κάλυψη σε ύψος ολόκληρης της επιφάνειας του πλαισίου, ενώ μόνον στο στήριγμα (6) αποδίδεται και το τσαμπί σταφυλιού, στα υπόλοιπα απαλείφεται. Σύμφωνα με την Didelot³⁰, η συρρίκνωση του πλάτους του πλαισίου υποδηλώνει την απευθείας αντιγραφή της μήτρας από άλλο στήριγμα και τη δημιουργία αλληπάλληλων σειρών προϊόντων που ανήκουν μεν στην ίδια εργαστηριακή ομάδα, αλλά μπορεί να κατασκευάστηκαν πιθανώς και σε άλλους τόπους, πέραν του αρχικού εργαστηρίου. Στους πυραύλους από τη Μινώα, εκτός από τη μικρότερη των εξήντα εκατοστών διάσταση, που είναι ενδεικτική για το ότι δεν πρόκειται για προϊόντα της πρώτης σειράς του εργαστηρίου του Εκαταίου, η ποιότητα του ανάγλυφου συμμαρτυρεί για τη χρήση στομωμένων μητρών.

Τα στηρίγματα που φέρουν την κεφαλή με όγκον (12-15)³¹ προέρχονται από ένα εργαστήριο το οποίο δραστηριοποιείται στην κατασκευή και άλλων αγγείων με τη χρήση της μήτρας. Μαζί με το στήριγμα (12) βρέθηκε ένας εισηγμένος ανάγλυφος σκύφος διακοσμημένος με όμοια κεφαλή³². Η σχεδίαση της ίδιας κεφαλής και σε μήτρα για την κατασκευή ανάγλυφων σκύφων, σε συνδυασμό με τη διαπιστωμένη χρήση των ίδιων ονομάτων και συμβόλων σε άλλες κατηγορίες πήλινων ανάγλυφων αγγείων αποτελούν σημαντικές ενδείξεις για την οργάνωση των εργαστη-

30. Didelot 1998, σ. 283.

31. Για τον τύπο βλ. Didelot 1998, σ. 290, τύπος VI. Κατάλογο στηριγμάτων που εγγράφονται στο εργαστήριο του Εκαταίου δίνει ο Şahin περιλαμβάνοντας και το στήριγμα (12) από τη Μινώα, Şahin 2003, σ. 29.

32. Παππά 2000, σ. 111, πίν. 58 και Μαραγκού 2002, σ. 150, εικ. 152.

ρίων κεραμικής³³. Η κοινή διάσταση στα θραύσματα από τη Μινώα υποδεικνύει την προέλευση από το ίδιο εργαστήριο και μάλιστα από μήτρες πρώτων σειρών αντιγραφής. Η κεφαλή με τον πύλο (16) φέρει το τυπικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της τριμερούς διευθέτησης της κόμης που προβάλλει κάτω από τον πύλο και καλύπτει το μέτωπο. Αποδίδεται στο εργαστήριο του Αθήναιου³⁴.

Καμιά θέση παραγωγής αυτών των εργαστηρίων δεν έχει εντοπιστεί με ασφάλεια. Όμως, η τυπολογική-εικονογραφική εξέταση, σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά του πηλού, επιτρέπει το διαχωρισμό ομάδων που αντιστοιχούν και σε τόπους προέλευσης. Έτσι, διακριτά είναι τα προϊόντα ενός μεγάλου κέντρου παραγωγής του αιγαιακού χώρου, χωρίς να είναι εφικτός ο συγκεκριμένος προσδιορισμός του τόπου. Όπως διαπίστωσε η Didelot³⁵, η οποία μελέτησε τις πολυάριθμες συλλογές της Δήλου και της Αλεξάνδρειας, διαφορετικά εργαστήρια χρησιμοποιούν αντιγραμμένες πρωτότυπες μήτρες ενός αρχικού εργαστηρίου και δια της αντιγραφής ή μετάπλασης αναπαράγουν δικά τους προϊόντα. Τοπικά εργαστήρια αναγνωρίστηκαν στην Αττική, στη Βεγγάζη (Βερενίκη), στην Αίγυπτο, στην Κύπρο, στην Κνίδο³⁶. Παρόλον ότι ικανός αριθμός στηριγμάτων πυραύλων διασώζει επιγραφές με το όνομα του κεραμέως-πυραυνοποιού, μόνον για ορισμένους ταυτίζεται ο τόπος του εργαστηρίου³⁷. Από τα συνηθέστερα ονόματα και με μεγάλη διάδοση στον αιγαιακό χώρο είναι του Εκαταίου και του Αθήναιου³⁸.

33. Βλ. γενικά, Siebert 1970, σ. 275. Şahin 2003, σ. 81, σχετικά με το εργαστήριο του Αθήναιου. Επίσης Didelot 1997, σ. 387, για τη σχέση των εργαστηρίων πυραύλων με αυτά των αμφορέων με ενσφράγιστες λαβές.

34. Περιγραφή του τύπου βλ. Didelot 1998, σ. 287 τύπος III και Şahin 2003, σσ. 41, 42, όπου συμπεριλαμβάνεται και το στήριγμα από τη Μινώα στα προϊόντα του εργαστηρίου του Αθήναιου.

35. Didelot 1997, σ. 377.

36. Didelot 1998, σσ. 278-280. Şahin 2001, σσ. 126-127.

37. Βασισμένος στη χρήση των ίδιων υπογραφών σε λαβές αμφορέων και σε πυραύλους, αποδίδει σε εργαστήρια της Κνίδου ο Şahin τις υπογραφές του Ερμόφαντου, του Ηνίοχου και του Καρνεάδα, Şahin 2003, σσ. 84-86.

38. Διάδοχο και αντιγραφέα του Εκαταίου θεωρεί ο Χατζηδάκης τον Ερμάφιλο στη Δήλο, Χατζηδάκης 1997, σσ. 305, 306. Για το ζήτημα των υπογραφών, βλ. τους προβληματισμούς που διατυπώνει η Didelot και αφορούν εν γένει την

Οι πύραυνοι στη Μινώα βρέθηκαν σε ποικίλους χώρους της πόλης³⁹: στο οικιστικό-εργαστηριακό συγκρότημα της Νότιας Κλιτύς⁴⁰, στο κτιριακό συγκρότημα στη Δυτική συνοικία, καθώς και στο «Σεραπείο» και στον χώρο εξωτερικά του Γυμνασίου. Στην τομή ΤΕ, εξωτερικά κατά μήκος του βόρειου τοίχου του Γυμνασίου, βρέθηκε το πόδι του διακοσμημένου πυραύνου και στηρίγματα από τρεις διαφορετικούς πυραύλους⁴¹. Η ομοιότητα του πληού δεν επιτρέπει με βεβαιότητα τον συσχετισμό κάποιου στηρίγματος με το τμήμα του ποδιού, αλλά η παρουσία τριών τουλάχιστον πυραύλων στο ίδιο ανασκαφικό στρώμα μαρτυρεί την προέλευση από έναν χώρο, στον οποίο και με βάση την υπόλοιπη κεραμική (αμφορείς, αγγεία πόσεως, πινάκια) και τα οστά ζώων, μπορούμε να υποθέσουμε ότι έλαβε χώρα μία εστίαση. Σε δημόσιους χώρους (στοές, γυμνάσια) είναι γνωστό ότι γίνονταν εστιάσεις⁴². Οι πύραυνοι, και ιδιαίτερα ο διακοσμημένος με τις γιρλάντες και τα βουκράνια (20), χρησιμοποιήθηκαν και ως χρηστικά-μαγειρικά σκεύη, αλλά και με μια πρόσθετη πιθανώς λειτουργία στην τελετουργία της επίσημης, εορταστικής εστίασης⁴³. Στους υπόλοιπους χώρους οι πύραυνοι ήταν καθημερινά, χρηστικά σκεύη για την προετοιμασία του φαγητού, καθώς και για θέρμανση.

κατασκευή κεραμικής με τη χρήση μήτρας, Didelot 1997, σ. 385. Για τη διασπορά των ενυπόγραφων πυραύλων βλ. και Rotroff 2006, σσ. 212-213.

39. Για τους χώρους βλ. το τοπογραφικό διάγραμμα, Μαραγκού 2002, σ. 171 και 174 (Κάτω Πόλη), σσ. 274-275 (Δυτική Συνοικία, στη Δυτική κλιτύ της πόλης).

40. Εκτός από το ΒΔ εργαστηριακό συγκρότημα της Κάτω Πόλης (Μαραγκού 2002, σσ. 195-199), πύραυνοι βρέθηκαν και στον εργαστηριακό χώρο εξωτερικά από το τείχος, δυτικά του ΝΑ προμαχώνας, Μαραγκού 2002, σ. 174, εικ. 172.

41. Για το Γυμνάσιον βλ. Μαραγκού 2002, σσ. 225-232. Για τα ευρήματα από την Τομή βλ. Παππά 2000, σσ. 105-114.

42. Επιγραφές από την Αμοργό (Αιγιάλη, IG XII 7, 515, στ. 59-60, 69-70) περιγράφουν δημοθoinία στο Γυμνάσιον, βλ. σχετικά, Mango 2004, όπου και βιβλιογραφία για το θέμα.

43. Την άποψη ότι οι πύραυνοι με τις γιρλάντες και τα βουκράνια, αποτελούν υποκατάστατα μαρμαρίνων κυκλικών βωμών με ανάλογη διακόσμηση διατύπωσε ο Şahin με βάση τον χώρο εύρεσης πυραύλων στην Κνίδα, υποστηρίζοντας την κατεξοχήν χρήση των πυραύλων ως τελετουργικά σκεύη λατρείας, βλ. Şahin 2003, σ. 98 κε. και Şahin 2005, σσ. 240-243, άποψη που έγινε δεκτή με επιφυλάξεις (V. Gassner, *Gnomon* 77, 2005, σσ. 705-708 (βιβλιοκρισία Şahin 2003)).

Οι περισσότεροι πύραυνοι προέρχονται από επιφανειακές στρώσεις. Αυτοί που βρέθηκαν στην τομή ΤΕ στον εξωτερικό βόρειο τοίχο του Γυμνασίου (12, 16, 18, 20) χρονολογούνται από τα συνευρήματά τους και τη στρωματογραφία της τομής⁴⁴ στα μέσα του 2^{ου} π.Χ. αιώνα. Από τον ευρύτερο χώρο του Γυμνασίου προέρχεται και το στήριγμα (11). Λόγω του μικρού αριθμού των ευρημάτων δεν μπορούμε προς το παρόν να γενικεύσουμε την παρατήρηση για την απουσία στηριγμάτων με κεφαλές παποσιληνών από τον χώρο της ΝΑ κλιτύς.

Όπως διαπιστώθηκε και στην Έκτη Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική τα άβαφα μαγειρικά σκεύη και αγγεία παρά την μεγάλη ποσότητα και την ποικιλία που παρουσιάζουν έχουν αξιοποιηθεί λιγότερο από την έρευνα⁴⁵. Η ένταξη των πυραύλων της Μινώας στον κύκλο των αιγαιακών εργαστηρίων μαρτυρεί για τη διακίνηση των περίτεχνων άβαφων σκευών σε μικρότερους τόπους και πιστοποιεί τις πολλαπλά μαρτυρημένες εμπορικές και πολιτιστικές σχέσεις της Μινώας. Η μελλοντική επιστημονική μελέτη του συνόλου της άβαφης κεραμικής θα δια φωτίσει πτυχές του καθημερινού βίου των κατοίκων της πόλεως κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ⁴⁶

Κεφαλή κισσοστεφούς Παποσιληνού.

1. (M01/ Πδ 602). Δ. Κλιτύς Δ. Συνοικία (πίν. 1, 9)

Στήριγμα πυραύλου με γενειοφόρο Παποσιληνό συγκολλημένο από δύο θραύσματα και αποκρούσεις στα άκρα. Πηλός ρόδινος (2.5YR 5/6) με μίκα και προσμίξεις. Ίχνη καύσεως διατηρούνται στη γενειάδα και στην πίσω επιφάνεια.

44. Παππά 2000, σσ. 106-108.

45. Για τη συζήτηση Στρογγυλής Τράπεζας με αντικείμενο τα μαγειρικά σκεύη και αγγεία, βλ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2004, σσ. 621-654.

46. Τα σχέδια έγιναν από τον σχεδιαστή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Γ. Διαμαντόπουλο και οι φωτογραφίες από τον φωτογράφο Γ. Δεσποτίδη. Τους ευχαριστώ ιδιαίτερα για την επί σειρά ετών φιλική συνεργασία. Τον αριθμό καταλόγου ακολουθεί ο αριθμός ευρετηρίου ανασκαφής. Στις διαστάσεις δίνεται και η διάσταση του πλαισίου, η οποία είναι σημαντική για την ταύτιση των σφραγίδων-μητρών καθώς και για την αναγνώριση των πρωτότυπων σφραγίδων, σχετικά βλ. Didelot 1997, σ. 376, του ιδίου 1998, σ. 283.

Μέγ. ύψ. 0.099, πλ. 0.108, ύψ. μορφής 0.078, πλ. γενειάδας 0.028, πλ. πλαισίου εξωτερικά 0.045, εσωτερικά 0.037, ύψ. πλαισίου 0.038, ύψ. στηρίγματος στην πίσω επιφάνεια 0.077, πλ. 0.068, εξωτερική διάμετρος ανθρακίου 0.25.

Πλαίσιο με διπλή ανάγλυφη γραμμή σε σχήμα πι περιβάλλει το μέτωπο του Σιληνού που στέφεται με στεφάνι από πέντε κισσόφυλλα. Το μεσαίο φύλλο προβάλλει στο κέντρο από δύο κορυμβούς, αρκετά έξεργους, και εκατέρωθεν διατάσσονται από δύο κισσόφυλλα. Το μουστάκι αποδίδεται με ανάγλυφες γραμμές και καταλήγει ως πλοχμός κατά μήκος της γενειάδας πλαισιώνοντας τις τρεις κάθετες γραμμώσεις.

2. (Μ/ Πδ 859). Ν. Κλιτύς. Εργαστηριακό συγκρότημα. Χώρος Δ6/1 (πίν. 1)

Στήριγμα πυραύνου με γενειοφόρο Παποσιληνό.

Αποκεκρουμένο στην ανώτερη απόληξη του με σβησμένες τις κάθετες κεραίες του πλαισίου. Ίχνη καύσης στην επιφάνεια.

Πηλός ρόδινος (2. 5YR 5/8).

Μέγ. ύψ. 0.086, πλ. 0.120, πλ. προσώπου (στο ύψος των ματιών) 0.032, πλ. γενειάδας 0.031, μηκ. 0.042, εξωτερική διάμετρος ανθρακίου 0.25.

Διακρίνονται ίχνη από το πλαίσιο. Η κεφαλή του Παποσιληνού είναι στεφανωμένη με κισσόφυλλα, που εκφύονται δεξιά και αριστερά από κουνίδες, επάνω από τρεις ρυτίδες, που σχηματίζονται ανάμεσα από τα έντονα αποδοσμένα φρύδια. Η μύτη είναι πεπιεσμένη, το στόμα κλειστό. Το μουστάκι απολήγει σε ελικωτά πέρατα που καταλήγουν ως πλοχοί πλαισιώνοντας τις ανάγλυφες γραμμές κατά μήκος της γενειάδας.

3. (Μ01/ Πδ 621). Δ. Κλιτύς. Δ. Συνοικία (πίν. 1)

Στήριγμα πυραύνου με γενειοφόρο Παποσιληνό. Αποκρούσεις στο ανώτερο αριστερό τμήμα και αρκετά ιζήματα στην εξωτερική επιφάνεια. Ελαφρές αποκρούσεις στην απόληξη της γενειάδας.

Πηλός ρόδινος σκούρος (2.5YR 4/8) με πολλές προσμίξεις και λίγη μίκα.

Μέγ. ύψ. 0.120, πλ. 0.127, ύψ. στηρίγματος εξωτερικά 0.082, ύψ. κεφαλής 0.074, πλ. γενειάδας 0.030, πλ. πλαισίου 0.057, ύψ. πλαισίου 0.042.

Χρησιμοποιήθηκε στομωμένη μήτρα στο σχέδιο του πλαισίου, όπως διαπιστώνεται από το σβησμένο αριστερό πλαίσιο. Όμοιος τύπος κεφαλής Παποσιληνού με το αρ. 2, σε πλαίσιο με διπλή γραμμή.

4. (Μ01/ Πδ 808). Δ. Κλιτύς. Δυτική συνοικία (πίν. 2)

Στήριγμα πυραύνου με γενειοφόρο Παποσιληνό. Αποκεκρουμένη ανώτερη δεξιά απόληξη και η γενειάδα.

Πηλός ρόδινος (2.5Y R 5/8) με μίκα.

Μέγ. ύψ. 0.082, μεγ.πλ. 0.073, πλ. πλαισίου εξωτερικά 0.046, εσωτερικά 0.032.
Όμοιος τύπος κεφαλής Παποσιληνού με το αρ. 2, σε πλαίσιο με διπλή γραμμή.
Πιθανώς προέρχεται από τον ίδιο πύραυνο με το 4α.

4α. (M01/ Πδ 608). Δ. Κλιτύς . Δ. Συνοικία (πίν. 2)

Το ανώτερο τμήμα στηρίγματος πυραύνου με κεφαλή γενειοφόρου Παποσιληνού. Η δεξιά απόληξη αποκεκρουμένη.

Πηλός ρόδινος (2.5Y R 5/8) με μίκα.

Μέγ. ύψ. 0.046, πλ. 0.056, πλ. πλαισίου εξωτερικά 0.046, εσωτερικά 0.032.

Σώζονται τα τοξωτά φρύδια και το στεφάνι κισσού που στεφανώνει τον Παποσιληνό.

5. (M/Πδ 854). Ν. Κλιτύς. ΒΔ. Εργαστηριακό συγκρότημα (πίν. 2)

Στήριγμα πυραύνου με αμφίγλυφη διακόσμηση. Δεν σώζεται η γενειάδα και η άνω απόληξη.

Πηλός ρόδινος σκούρος (2.5Y R 5/6) με προσμίξεις.

Μέγ. ύψ. 0.089, πλ. 0.113, πλ. πλαισίου εξωτερικά 0.058, εσωτερικά 0.045, πλ. προσωπείου 0.042 (στο ύψος των αυτιών), διάμετρος ρόδακα 0.033.

Στην εσωτερική όψη (5α) κεφαλή Παποσιληνού με στεφανωμένο μέτωπο από στεφάνι κισσόφυλλων. Με αιχμηρό εργαλείο τονίστηκαν στοιχεία της όψης. Στην πίσω επιφάνεια (5β) επίθετος ανάγλυφος δωδεκάφυλλος ρόδακας με κοίλο πυρήνα, από φθαρμένη μήτρα, εγγεγραμμένος σε κύκλο χαρακτών στιγμών και με δύο αυλακωτές ταινίες στο κατώτερο τμήμα του. Στην πίσω επιφάνεια η μετάβαση από το χείλος προς το σώμα του σκεύους ορίζεται από ζώνη με οδοντωτό κυμάτιο.

6. (M93/Παν 551). Ν. οχυρωτικό ανάλημα. Εργαστηριακός χώρος (πίν. 3)

Απότμημα στηρίγματος πυραύνου με γενειοφόρο κεφαλή Παποσιληνού. Αποκρούσεις στην ανώτερη απόληξη καθώς και στο αριστερό κατώτερο τμήμα. Δεν σώζεται η γενειάδα.

Πηλός ρόδινος σκούρος (2. 5YR 4/6) με μίκα.

Μέγ. ύψ. 0.096, πλ. 0.084, πλ. πλαισίου εξωτερικά 0.056, εσωτερικά 0.048.

Όμοιος τύπος κεφαλής Παποσιληνού με το αρ. 2, σε πλαίσιο με διπλή γραμμή. Στο δεξιό αυτί διακρίνεται τσαμπί σταφυλιού.

7. (M01/Πδ701). Ν. οχυρωτικό ανάλημα. Εργαστηριακός χώρος (πίν. 3)

Αποκεκρουμένο στήριγμα πυραύνου με κεφαλή γενειοφόρου Παποσιληνού. Φθαρμένη η επιφάνεια.

Πηλός ρόδινος (2. 5YR 5/6).

Μέγ. ύψ. 0.071, πλ. 0.072, πλ. γενειάδας 0.025, πλ. εξωτερικού πλαισίου 0.047, εσωτερικού 0.037.

Όμοιος τύπος κεφαλής Παποσιληνού με το αρ. 2. Το πλαίσιο σβησμένο, μόλις που διαγράφεται.

8. (M97/Παν 700). Ν. Κλιτύς. Β. του Ναού (πίν. 3)

Απότμημα στηρίγματος πυραύνου με κεφαλή Παποσιληνού.

Πηλός ρόδινος (2. 5YR 5/8) με μίκα.

Μέγ. ύψ. 0.076, πλ. 0.085.

Φθαρμένη η επιφάνεια του αναγλύφου. Η κεφαλή στεφανωμένη με κισσό. Όμοιος τύπος κεφαλής Παποσιληνού με το αρ. 2. Το πλαίσιο σβησμένο, μόλις που διαγράφεται.

9. (M00/Πδ 204). ΝΑ. Κλιτύς. Χώρος Θεάτρου (πίν. 3)

Θραύσμα από το αριστερό τμήμα στηρίγματος πυραύνου με προσωπείο. Η επιφάνεια πολύ φθαρμένη (από στομωμένη μήτρα;).

Μέγ. ύψ. 0.060, πλ. 0.051.

Πηλός ρόδινος (2. 5YR 5/6) με μίκα.

Όμοιος τύπος κεφαλής Παποσιληνού με το αρ. 2. Σώζεται το αριστερό μάτι και τμήμα του κισσοστέφανου.

10. (M99/Παν 202). Χώρος «Θεάτρου» (πίν. 4)

Στήριγμα πυραύνου με κεφαλή Παποσιληνού. Αποκεκρουμένη η ανώτερη απόληξη. Λείπει η γενειάδα στήριξης.

Πηλός κιτρινωπός (7.5YR 6/6) με μίκα και αμμώδη υφή. Ο πυρήνας τεφρός.

Μέγ. ύψ. 0.095, πλ. 0.097, πλ. κεφαλής (στο ύψος των αυτιών) 0.023, μέγ. πλ. πλαισίου 0.069.

Το στεφάνι κισσού κατέρχεται έως κάτω από τα μακρόστενα αποδοσμένα αυτιά. Η στεφανωμένη κεφαλή προβάλλει από ακτινωτό στεφάνι, εν είδει φωτοστέφανου, έως την αρχή της γενειάδας.

Κεφαλή Σιληνού και κεραυνός.

11. (M89/Γ1). ΒΔ από το Γυμνάσιο (πίν. 4, 11)

Μαργακού 2002, σ. 143, εικ. 145.

Ακέραιο στήριγμα πυραύνου.

Πηλός ρόδινος (2.5YR6/6) με πολύ ασημίζουσα μίκα στην επιφάνεια. Στην εμπρόσθια όψη διατηρείται επίχρισμα από λεπτό ομοιόχρωμο πηλό.

Μέγ. ύψ. 0.139, πλ. 0.121, ύψ. στηρίγματος 0.087, πλ. 0.080, πλ. πλαισίου 0.062 (εξωτερικά), 0.052 (εσωτερικά), πλ. γενειάδας 0.028, ύψ. κεφαλής 0.094, πλ. κε-

φαλής στο ύψος των αυτιών 0.042, διάμετρος ανθρακίου 0.28.

Κεφαλή φαλακρού γέροντος Σιληνού. Τα μικρά στρογγυλά αυτιά προεξέχουν έντονα. Μικρά μάτια, τονισμένη μύτη και ανοιχτό στόμα. Τη γενειάδα διατρέχουν κατά μήκος πέντε ανάγλυφες ταινίες. Επάνω από την κεφαλή ανάγλυφος κεραυνός σε οριζόντια θέση με ωκύπτρα (μήκος κεραυνού 0.046).

Κεφαλή Σατύρου με όγκον.

12. (M87/ Παβ 52). Γυμνάσιο. Τομή ΤΕ (πίν. 4, 10)

Μαραγκού 2002, σ.143, εικ. 145.

Στήριγμα πυραύνου αποκεκρουμένο στην άνω δεξιά γωνία. Ίχνη αιθάλης εσωτερικά.

Πηλός ρόδινος (2.5YR 5/6) με μίκα και με προσμίξεις.

Μέγ. ύψ. 0.107, πλ. 0.121, πλ. πλαισίου 0.052, ύψ. πλαισίου 0.042. ύψ. στηρίγματος στην πίσω επιφάνεια 0.078, εξωτερική διάμ. ανθρακίου 0.25, ύψ. μορφής με γενειάδα 0.072, πλ. γενειάδας 0.025, ύψ. τόξου 0.020, πλ. τόξου στο κατώτερο σημείο 0.045, πλ. κεφαλής 0.034 (στο ύψος των ματιών).

Η ανάγλυφη κεφαλή Σατύρου αποδίδεται με την κόμη σχηματοποιημένη, με εγγεγραμμένες ορθότριχες επί της κεφαλής σε τοξωτό ανάγλυφο πλαίσιο. Τη γενειάδα περιτρέχουν κατά μήκος τέσσερις ανάγλυφες γραμμές πλαισιωμένες από τις δύο ακρινές που αποτελούν συνέχεια του μουστακιού. Το ανάγλυφο πλαίσιο σε σχήμα πι, στο οποίο περικλείεται η κεφαλή, αποδίδεται με μία ανάγλυφη γραμμή.

13. (M91/ Πδ 206). «Σεραπίον» (πίν. 5)

Ergon, 1991, σ. 102, 161γ.

Αποκεκρουμένο στήριγμα πυραύνου με κεφαλή Σατύρου χωρίς τη γενειάδα.

Πηλός ρόδινος (2.5YR 6/8) με μίκα.

Μέγ. ύψ. 0.111, πλ. 0.092, πλ. πλαισίου 0.047, πλ. μορφής 0.035 (στο ύψος των ματιών). Το πλαίσιο έφερε μία αυλάκωση.

Όμοιου τύπου κεφαλή με το 12.

14. (M01/Πδ 806). Δ. Κλιτύς. Δ. Συνοικία (πίν. 5)

Σώζεται το ανώτερο τμήμα στηρίγματος πυραύνου με αποκρούσεις σε όλες τις πλευρές, χωρίς τη γενειάδα.. Ίχνη αιθάλης εσωτερικά.

Πηλός ρόδινος (2.5YR 6/6) με μίκα. Το άλειμμα στην εξωτερική επιφάνεια (2.5YR4/6).

Μέγ. σωξ. ύψ. 0.070, πλ. 0.069, πλ. πλαισίου 0.048, ύψ. πλαισίου 0.043.

Όμοιου τύπου κεφαλή Σατύρου με το 12. Σώζονται οι οφθαλμοί και ο αν-

θεμωτός θόλος. Η ανάγλυφη γραμμή του πλαισίου σχεδόν σβησμένη, έχει τονιστεί με χάραξη. Από στομωμένη μήτρα.

15. (M84/ Πν1). Δ. από τον Ναό.ΝΔ/1 (πίν. 5)

Απότμημα από στήριγμα πυραύνου.

Πηλός ρόδινος (2.5YR 6/6) με μίκα.

Μέγ. ύψ. 0.076, πλ. 0.099.

Το πλαίσιο με μία αυλάκωση. Φθαρμένη η επιφάνεια. Μόλις διακρίνονται οι οφθαλμοί και η σχηματοποιημένη κόμη. Όμοιου τύπου κεφαλή Σατύρου με το 12.

Κεφαλή με πύλο.

16. (M87/ Παβ 53). Γυμνάσιο. Τομή ΤΕ (πίν. 6)

Μαραγκού 2002, σ. 143, εικ. 145.

Το ανώτερο τμήμα στηρίγματος πυραύνου με κεφαλή Σιληνού. Ίχνη αιθάλης στη μύτη του σιληνού.

Πηλός ρόδινος (2.5Y R 5/6) με μίκα.

Μέγ. ύψ. 0.070, πλ. 0.073, πλ. πλαισίου 0.057, πλ. πύλου 0.032, ύψ. 0.030.

Η κεφαλή του σιληνού εγγεγραμμένη σε πλαίσιο με απλή γραμμή. Φοράει πύλο και η κόμη που προβάλλει ανάμεσα στο μέτωπο και στον πύλο διευθετείται τριμερώς. Τα αυτιά είναι ανθρωπίνα, κανονικού μεγέθους.

Στήριγμα πυραύνου με ανάγλυφο ρόδον.

17. (M01/Πδ206). Δ. κλιτύς Δ. Συνοικία (πίν. 6)

Το ανώτερο τμήμα στηρίγματος πυραύνου. Ίχνη αιθάλης στην ανάγλυφη επιφάνεια.

Πηλός ρόδινος (2.5YR 5/8) με προσμίξεις. Εξωτερικά ομοιόχρωμο άλειμμα από λεπτό πηλό.

Μέγ. ύψ. 0.065, πλ. 0.091, πλ. εξωτερικού πλαισίου 0.054, εσωτερικού 0.037, πλ. ρόδου 0.027, ύψ. 0.017.

Η λαβή κοσμείται με σχηματοποιημένο ρόδον. Αποδίδονται τα σέπαλα και στην κορυφή είδος γιρλάντας.

Στηρίγματα πυραύνων με γραμμική διακόσμηση

18. (M87/ Παβ 54). Γυμνάσιο. Τομή ΤΕ (πίν. 6, 10)

Μαραγκού 2002, σ. 143, εικ. 145.

Στήριγμα πυραύνου με αποκεκρουμένη τη γενειάδα και φθορές στο αριστερό πέρασ.

Πηλός ρόδινος (2.5YR 4/6) με μίκα. Ίχνη αιθάλης στην εσωτερική όψη.

Μέγ. ύψ. 0.132, πλ. 0.125, πλ. πλαισίου 0.060, πλ. ταινίας 0.014, ύψ. στηρίγματος στην πίσω επιφάνεια 0.089, εξωτερική διάμ. ανθρακίου 0.25.

Το στήριγμα έφερε γενειάδα χωρίς κεφαλή. Η ανάγλυφη διακόσμηση αναπτύσσεται σε ζώνη στη θέση του συνήθους πλαισίου σε σχήμα π με γραμμικό σχηματοποιημένο κόσμημα σειράς τριγωνικών ωών. Οι ανάγλυφες κάθετες κεραίες του πλαισίου συγκλίνουν καταλήγοντας στην προβολή /γενειάδα.

19. (M91/ Πδ 354). Ν. Κλιτύς. Βορειοδυτικό συγκρότημα (πίν. 6, 11)

Στήριγμα πυραύνου με εγχάρακτη γραμμική διακόσμηση.

Μέγ. ύψ. 0.078, πλ. 0.084, ύψ. στηρίγματος (πίσω όψη 0.060), πλ. 0.062, μηκ. προβολής υποστηρίγματος 0.047, διάμ. λεκάνης 0.25.

Πηλός ρόδινος (2.5YR 5/6) με προσμίξεις ασβέστου.

Ελαφρά αποκεκρουμένη η απόληξη της προβολής του υποστηρίγματος. Πέντε εγχάρακτες γραμμές σχηματίζουν επάλληλες γωνίες με τις κορυφές τους στη βάση του στηρίγματος. Στην πίσω όψη εμφανή ίχνη από το πλάσιμο.

Σκεύη

20. (M87/Παβ 51). Γυμνάσιο. Τομή ΤΕ (πίν. 7)

Λ. Μαραγκού, *Prakt. 1987*, πίν. 181α. Μαραγκού 2002, σ. 143, εικ. 145.

Το κεντρικό τμήμα από το υπόστατον πυραύνου με ανάγλυφη διακόσμηση εξωτερικά. Συγκολλημένος από πολλά θραύσματα. Σώζονται τμήματα από τη γιρλάντα που δεν συγκολλούνται και από τη βάση (20α-γ).

Πηλός ρόδινος (2.5YR 5/8).

Μέγ. ύψ. 20,3, εξωτερική διάμετρος 27,5, εσωτερική 21, 5.

Διακόσμηση με βούκρανα και ταινίες/γιρλάντες. Το βούκρανο είναι διακοσμημένο με ανάγλυφες ταινίες από διπλή γραμμή, περίτεχνα δεμένες στην κεφαλή. Τα άνθη των γιρλάντων αποδίδονται με βαθιές πεταλόσχημες, φυλλοφολιδωτές εγχαράξεις. Ακολουθούν τρεις συνεχόμενες ζώνες με διακόσμηση αρχιτεκτονήματος: η υποκειμένη (πλ. 0.023) φέρει σχηματοποιημένο φυτικό κυμάτιο, ακολουθεί ζώνη (πλ. 0.033) με τριγλύφους και σταγόνες-κάτω από την ανάγλυφη ταινία- και στη συνέχεια εχίνος (πλ. 0.43) με ιωνικό κυμάτιο ωών. Μετά από δύο οριζόντιες αυλακώσεις σώζεται αποσπασματικά διακόσμηση από τρίγλυφα σε έξεργο ανάγλυφο και σχηματοποιημένο κυμάτιο (20α).

Η βάση (20γ) καταλήγει στρεφόμενη ελαφρά προς τα έξω και διακοσμημένη με ιωνικό κυμάτιο με χαρακτά αποδοσμένα τα ωά.

21. (M01/Παβ 551). Ν. οχυρωτικό ανάλημμα. Εργαστηριακός χώρος (πίν. 8, 11)

Θραύσμα από το σώμα πυραύνου με τη γένεση του ημισφαιρικού ανθρακίου. Σώζεται μέρος από μία οπή. Στην εξωτερική επιφάνεια δύο οριζόντιες αυλακώσεις.

Πηλός ρόδινος (2.5YR 5/6).
Μέγ. ύψ. 0.110, μηκ. 0.127, πλ. χείλους 0.028.

22. (M90/Πν1). Νότια από το Γυμνάσιο. Γ/Ν1 (πίν. 8)

Θραύσμα από το ανώτερο τμήμα πυραύνου στο οποίο διακρίνεται το ενσωματωμένο ημισφαιρικό ανθράκιο. Εσωτερικά σώζονται ίχνη καύσης. Διατηρείται υπόλειμμα από την προσθήκη του στηρίγματος. Εσωτερικά το κάθετο έξαρμα αντιστοιχεί στο σημείο επαφής της γενειάδας.

Πηλός ρόδινος (2.5YR 6/6), εξωτερικά κιτρινωπό επίχρισμα (10YR 8/2).

Μέγ. ύψ. 0.074, πλ. 0.106, σωζ. ύψ. τριγλύφου 0.054, πλ. χείλους 0.019, εξωτερική διάμετρος 0.124.

Από την εξωτερική διακόσμηση σώζεται τρίγλυφο και δύο οριζόντιες ανάγλυφες ταινίες στην κορυφή.

23. (M86/πν1). Ν. Κλιτύς. Εργαστηριακό συγκρότημα. Δ4 (πίν. 8)

Βάση πυραύνου με ανάγλυφη διακόσμηση.

Πηλός ρόδινος (2.5YR 6/8) με μίκα.

Μέγ. ύψ. 0.073, πλ. 0.054, πλ. ζώνης με κυμάτιο 0.030.

Σπασμένη η απόληξη. Μετά από την αυλάκωση στο πέρας της βάσης ακολουθεί ζώνη με ιωνικό κυμάτιο ωών. Η υπερκείμενη στενή ζώνη (0.011) φέρει οδοντωτό κόσμημα αποδοσμένο ακιδωτά με αιχμηρό εργαλείο.

24. (M96/ Πδ54). Οδός Μ1 (πίν. 8)

Βάση πυραύνου.

Πηλός (2.5YR 6/8) με μίκα.

Μέγ. ύψ. 0.077, πλ. 0.076, πλ. ζώνης με κυμάτιο 0.030, διαμορφωμένο πόδι πλ. 0.040.

Βάση με διακόσμηση ιωνικού κυματίου.

25. (M99/Πδ2). ΝΑ Κλιτύς. Επιφανειακά (πίν. 8)

Βάση πυραύνου.

Μέγ. ύψ. 0.090, πλ. 0.087, πάχ. 0.018, πλ. ζώνης με κυμάτιο 0.018.

Πηλός αλλοιωμένος ρόδινος (2.5YR 5/4) με ελάχιστη μίκα και επάλειψη από λεπτόκοκκο πηλό εξωτερικά.

Τμήμα από την απόληξη της βάσης πυραύνου. Η απόληξη με κλίση προς τα έξω διακοσμείται με ζώνη ιωνικού κυματίου με πλατιά ωά. Ακολουθεί πλατιά αδιακόσμητη ζώνη (0.038) που ορίζεται από ανάγλυφες ταινίες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Conze 1890 = A. Conze, «Griechische Kohlenbecken», *JdI* 5 (1890), σσ. 118-141.
- Didelot 1998 = O. Didelot, «Réchauds hellénistiques du Musée Gréco-Romain d' Alexandrie: Importations et productions locales», εις *Commerce et artisanat dans l' Alexandrie hellénistique et romaine, Actes du Colloque d' Athènes, 11-12 décembre 1988* (εκδ. J.Y. Empereur), *BCH* 33 (1998), Suppl., σσ. 275-306.
- Didelot 1997 = O. Didelot, «Réchauds d' époque hellénistique: la diffusion des signatures», εις *Le Moulage en Terre Cuite dans l' Antiquité, Actes du XVIIIe Colloque du Centre de Recherches Archéologiques-Lille III (7-8 déc. 1995)*, (εκδ. A. Miller) (1997), σσ. 375-396.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2004 = Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Μαγειρικά σκεύη και αγγεία», εις *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000* (επιμ. Ν. Ζαφειροπούλου), (Αθήνα 2004), σσ. 621-622.
- Hayes 1991 = J.W. Hayes, *The Hellenistic and Roman Pottery* (Paphos III), (Nicosia 1991).
- Green – Handley 1996 = R. Green – E. Handley, *Images of the Greek Theatre* (ελλ. μτφρ. Μ. Μάνζιου), (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης) (Ηράκλειο 1996).
- Κόλια 2006 = Ε.Ι. Κόλια, *Ελληνιστική κεραμική από τη Νάξο* (Αθήνα 2006).
- LeRoy 1961 = Ch. Le Roy, «Réchauds deliens», *BCH* 85 (1961), σσ. 474-500.
- Mango 2004 = E. Mango, «Bankette im hellenistischen Gymnasion», εις *Das hellenistische Gymnasion* (εκδ. D. Kah- P. Scholz), (Berlin 2004), σσ. 273-311.
- Μαραγκού 2002 = Α.Ι. Μαραγκού, *Άμοργός Ι. Η Μινώα. Η πόλις, ο λιμάν και η μείζων περιφέρεια* (Βιβλιοθήκη τής Έν Αθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας, αρ. 228), (Αθήναι 2002).
- Mayence 1905 = F. Mayence, «Fouilles de Délos: Les réchauds en terre-cuite», *BCH* 29 (1905), σσ. 373-404.
- Παππά 2000 = Β. Παππά, «Μινώα Αμοργού. Ελληνιστική κεραμική από την τομή στον βόρειο τοίχο του Γυμνασίου», εις *Ε' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική* (επιμ. Ε. Κυπραίου), (Αθήνα 2000), σσ. 105-114.

- Rotroff 2006 = S.I. Rotroff, *Hellenistic Pottery. The Plain Wares* (Agora XXXI-II), (Princeton, New Jersey 2006).
- Şahin 2001 = M. Şahin, «Hellenistic braziers in the British Museum: trade contacts between ancient Mediterranean cities», *AnatSt* 51 (2001), σσ. 91-132.
- Şahin 2003 = M. Şahin, *Hellenistische Kohlenbecken mit figurlich verzierten Attaschenaus Knidos* (Knidos Studien, Band III), (Mohnesee 2003).
- Şahin 2005 = M. Şahin, «Kohlenbecken (eschara)», *ThesCRA V* (2005), σσ. 240-243.
- Siebert 1970 = G. Siebert, «Les Réchauds», εις Ph. Bruneau κ.ά., *L'îlot de la Maison des Comédiens* (Délös XXVIII), (Paris 1970), σσ. 271-276.
- Ζαφειροπούλου 1998 = Φ. Ζαφειροπούλου, *Δήλος. Μαρτυρίες από τα μουσειακά εκθέματα* (Αθήνα 1998).
- Χατζηδάκης 1997 = Π. Χατζηδάκης, «Κτίριο νότια του Ιερού του Προμαχώνος. Μία taberna vinaria στη Δήλο», εις *Δ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική κεραμική, Μυτιλήνη, Μάρτιος 1994* (επιμ. Ε. Κυπραίου), (Αθήνα 1997), σσ. 291-307.
- Χατζηδάκης 2003 = Π. Χατζηδάκης, *Δήλος* (Αθήνα 2003).
- Χατζηδάκης 2004 = Π. Χατζηδάκης, «Τα μαγειρικά σκεύη στους αρχαίους Έλληνες κωμωδιογράφους και στη Δήλο», εις *ΣΤ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000* (επιμ. Ν. Ζαφειροπούλου), (Αθήνα 2004), σσ. 641-654.

VASSILIKI PAPPA

ABSTRACT

THE CLAY BRAZIERS FROM MINOA ON AMORGOS

In the current study the clay braziers (*πύραυνοι Pyravna*) from the excavation of Minoa on Amorgos are published. The majority of the objects are parts of the supports of the braziers. The few samples from body parts of braziers lead to their identification with the popular form of brazier in the Aegean: the brazier with high pedestal and hemispherical upper part, which has been dated from the mid 2nd century BC to the 1st century BC.

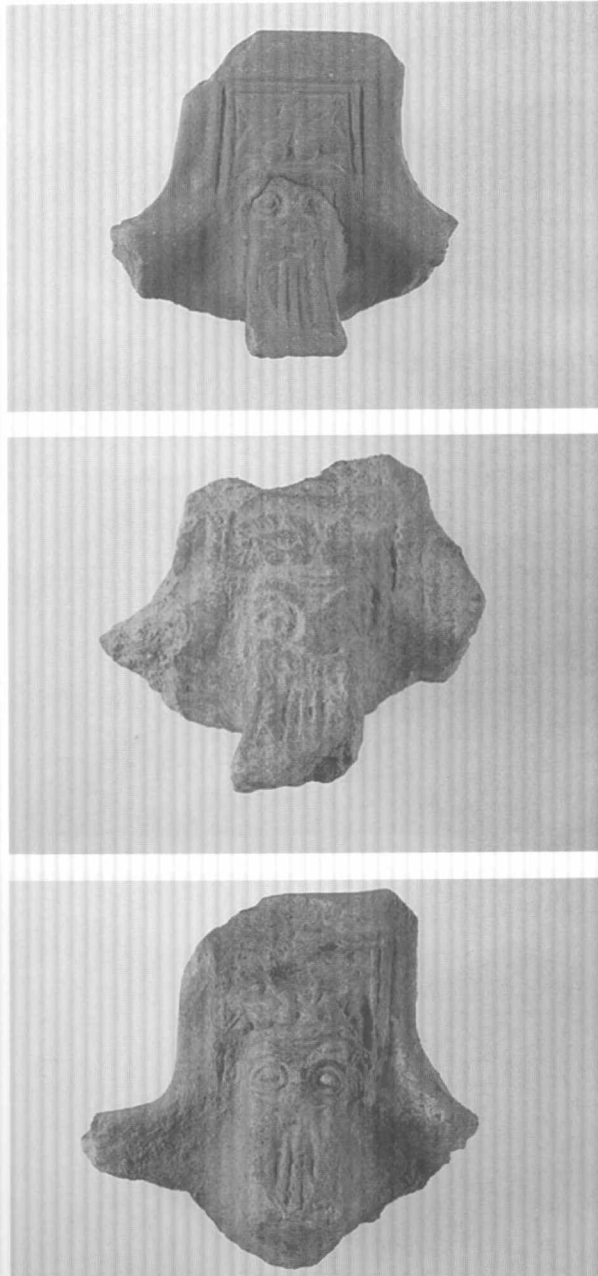
After a brief reference to the ancient terminology used for this compound vessel and to the history of research about them, the iconographic types of the bearded protomes in relief which decorate the supports are described and analysed. The forms of Silenus and Satyrs have been assigned to the three most common types of these figures, which have been recognized as the most prevalent ones in the Mediterranean basin. The common molds used in the Minoa examples confirm their trade from the Asia Minor workshops where they were produced. Only in few cases, the original design of common motives, indicate the trade of the molds or the copying and adaption of the original motives in new compositions by the local pottery workshops.

In the Minoa braziers less prevalent iconographic motives are present, such as the Rhodian Rose. In the frame of the iconographic analysis, identification issues of various figures have been addressed. A relief bowl from Minoa decorated with similar to the braziers heads of Satyrs contribute further to our knowledge about the iconography used during the late Hellenistic times and about the variety of the pottery products which were manufactured in the various pottery workshops in the Aegean.

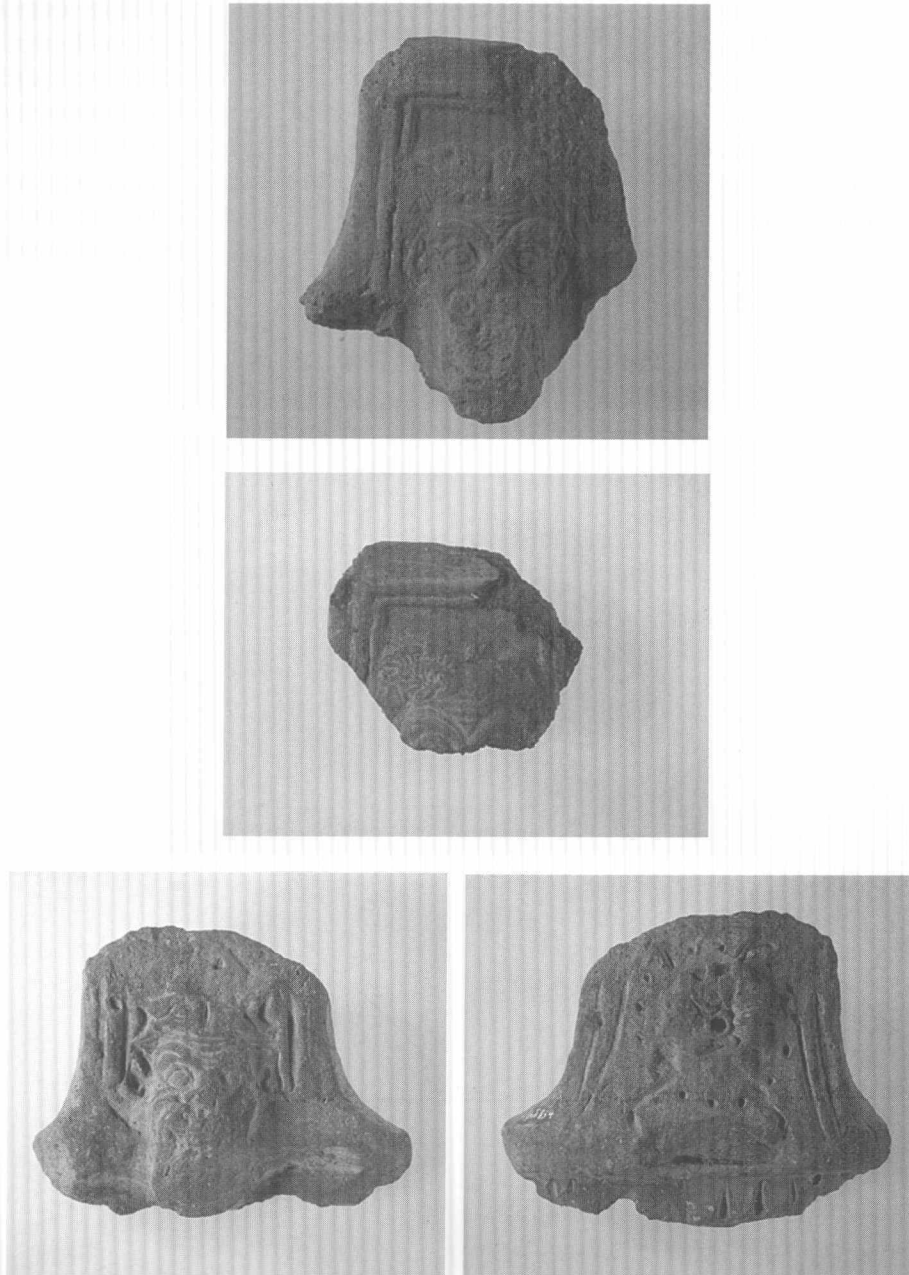
The fabric of the clay used on those braziers is similar to that identified as generally Aegean; it is mainly reddish in colour, with mica and calcelite inclusions. The find spots of the Minoa braziers have been related to their function, since they have been found both in houses and within public areas.

The Minoa braziers publication is enriching the bulk of the hitherto

known material, which has been mainly studied from the large centers of the Greco-Roman Aegean and East Mediterranean (Delos, Knidos, Alexandria in Egypt); the identification of their production centre with the Aegean brazier workshop elucidates further the trade and distribution issues of these vessels to smaller areas, like Minoa on Amorgos, and undoubtedly contributes to the study of trade and cultural interactions between Minoa and the large centers of the East Mediterranean, reconstructing in that way aspects of every day life there during the late Hellenistic period.

Πίν. 1. Μινώα Αμοργού. Στηρίγματα πυραύνων (αρ. κατ. 1-3).

Πίν. 2. Μινώα Αμοργού. Στηρίγματα πυραύνων (αρ. κατ. 4, 4α-5α, β).

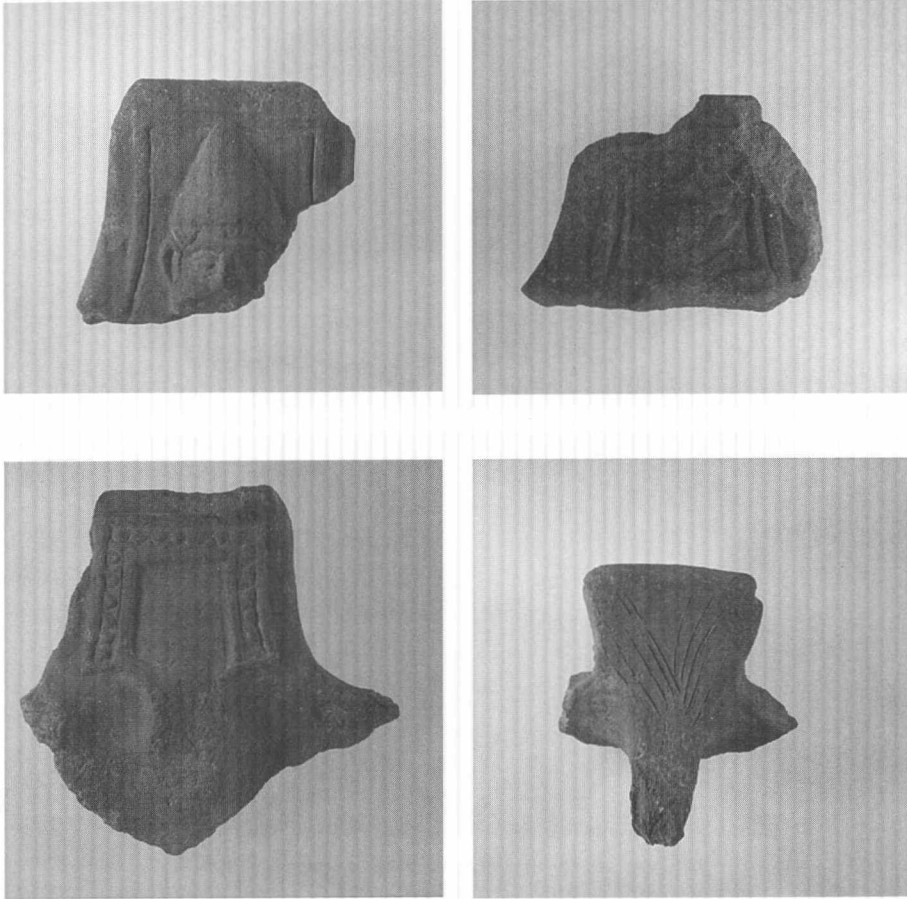
Πίν. 3. Μινώα Αμοργού. Στηρίγματα πυραύλων (αρ. κατ. 6-9).

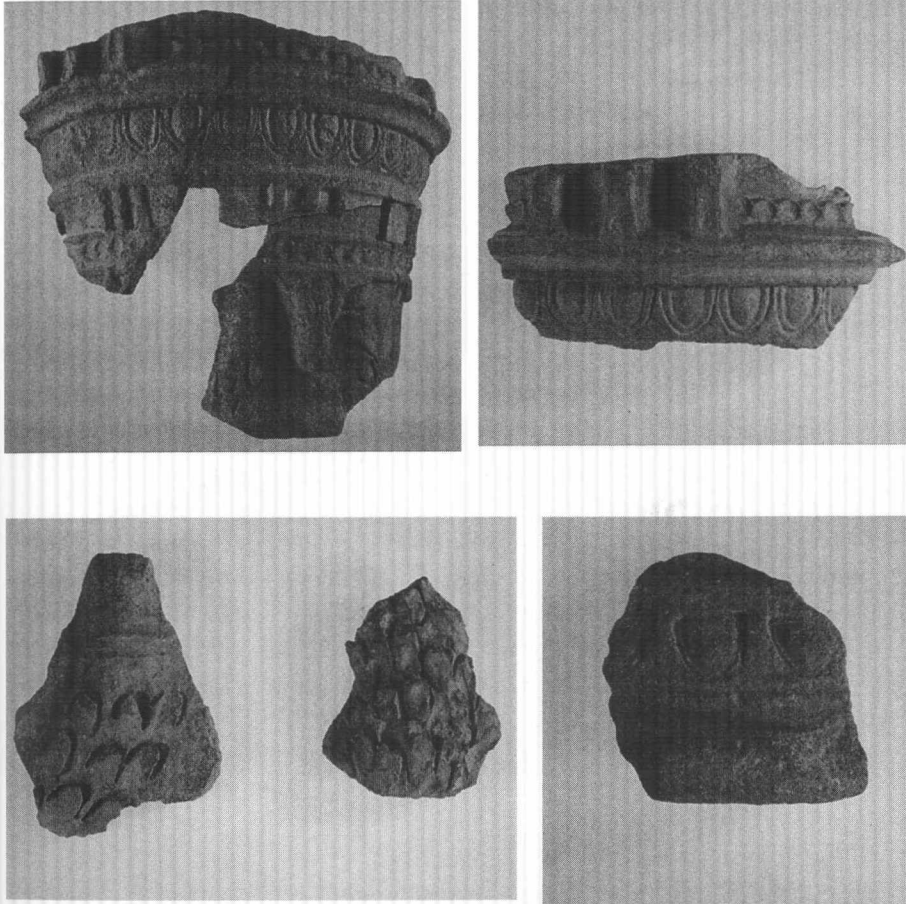
Πίν. 4. Μινώα Αμοργού. Στηρίγματα πυραύνων (αρ. κατ. 10-12).

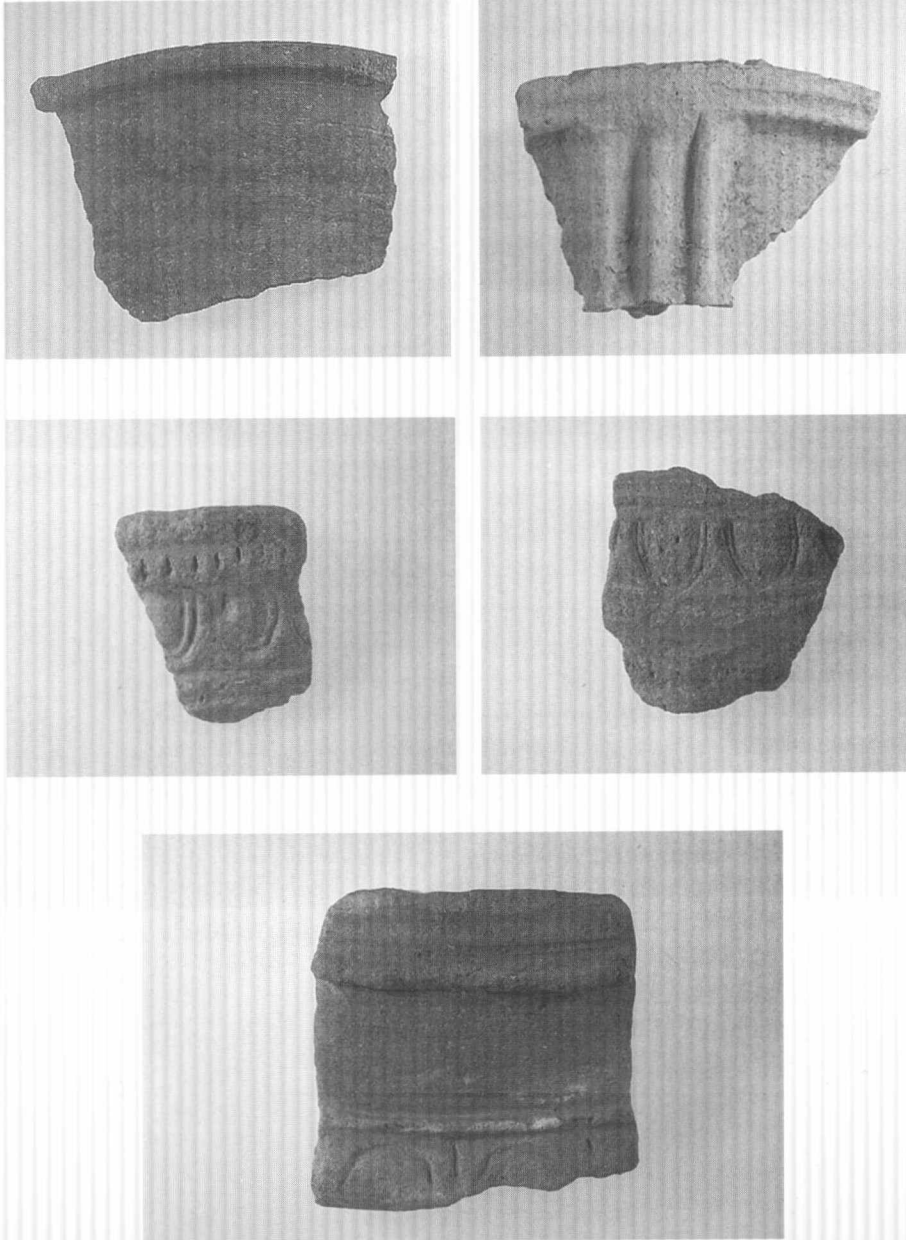
Πίν. 5. Μινώα Αμοργού. Στηρίγματα πυραύνων (αρ. κατ. 13-15).

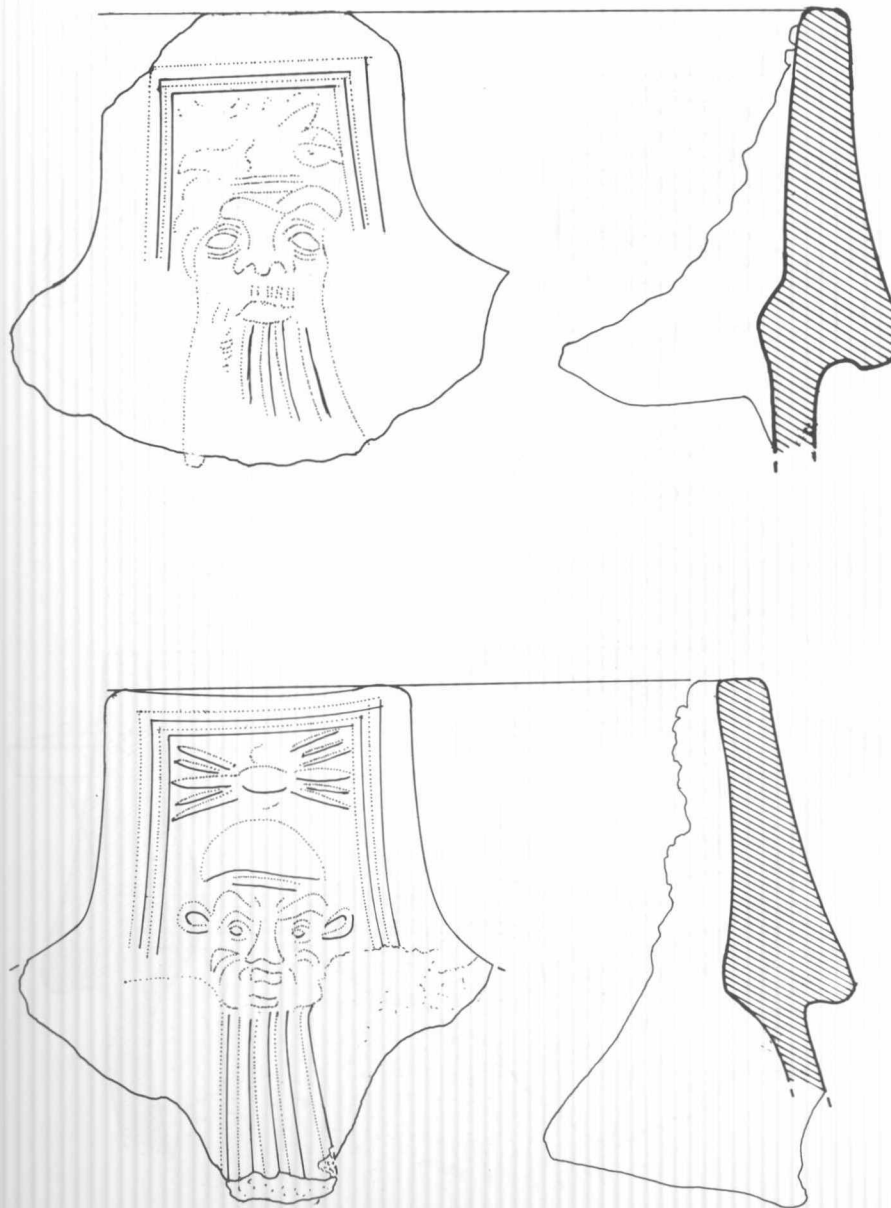
Πίν. 6. Μινώα Αμοργού. Στηρίγματα πυραύνων (αρ. κατ. 16-19).

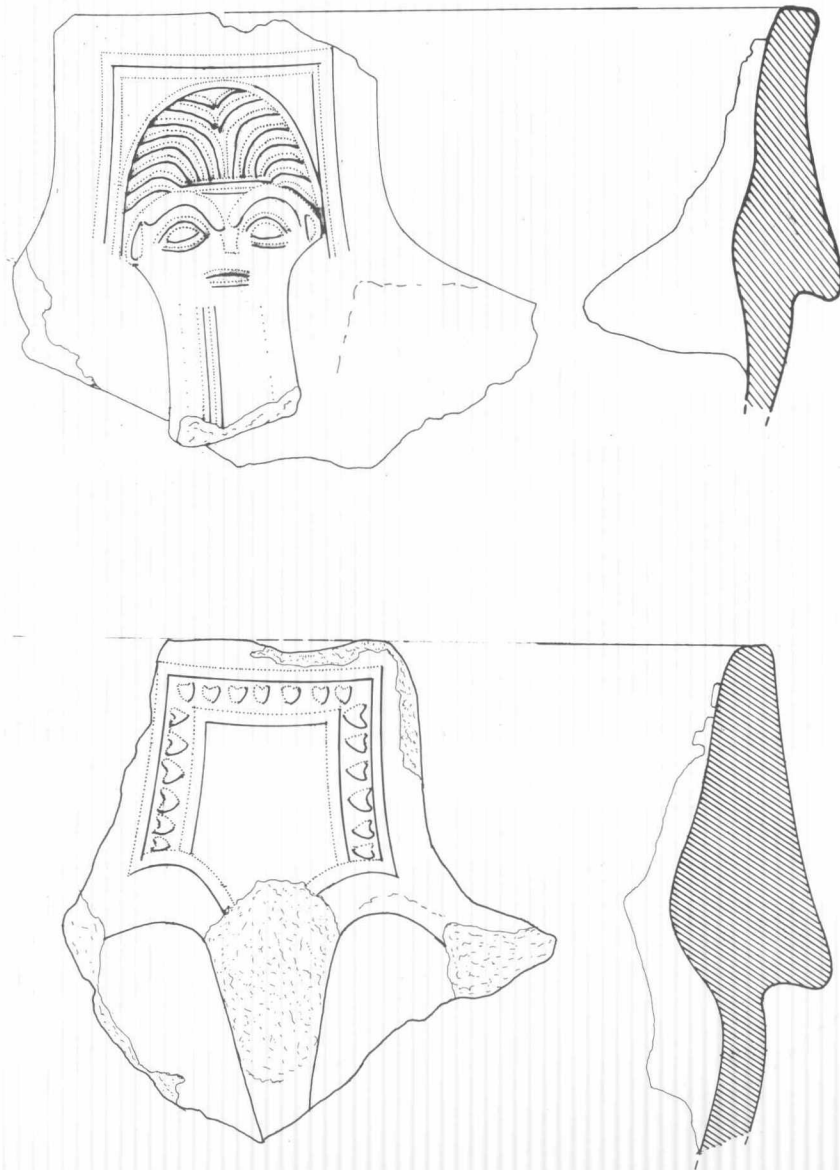
Πίν. 7. Μινώα Αμοργού. Πύραυνοι (αρ. κατ. 20-20γ).

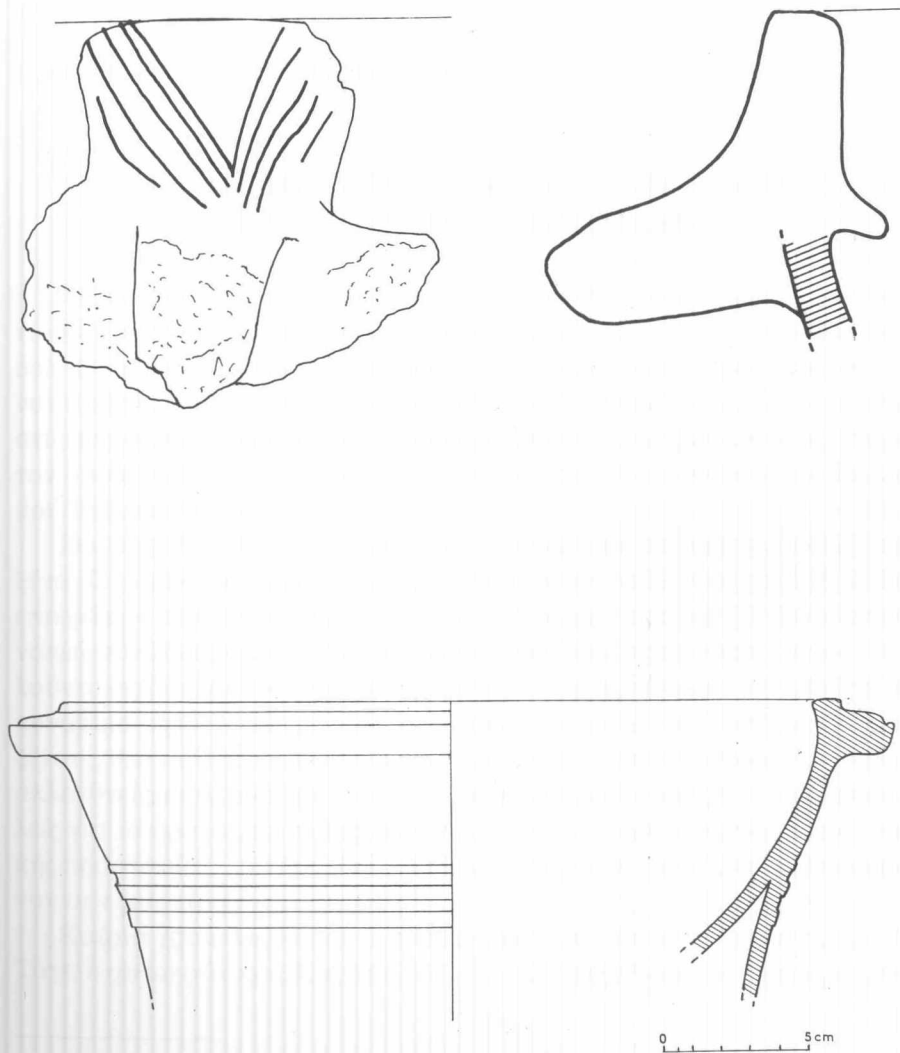
Πίν. 8. Μινώα Αμοργού. Θραύσματα πυραύνων (αρ. κατ. 21-25).

Πίν. 9. Μινώα Αμοργού. Στηρίγματα πυραύνων (αφ. κατ. 1, 11).

Πίν. 10. Μινώα Αμοργού. Στηρίγματα πυραύνων (αρ. κατ. 12, 8).

Πίν. 11. Μινώα Αμοργού. Πύραυνοι (αφ. κατ. 19, 21).